

Кожевникова В. О.

*доцент кафедри охорони
інтелектуальної власності,
цивільно-правових дисциплін
Харківського національного
університету внутрішніх
справ*

Kozhevnikova V.O.

*Associate Professor of the
Department of protection of
intellectual property, civil law
disciplines, Kharkiv National
University of Internal Affairs*

ДОКТРИНАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО ПРАВОВОЇ КАТЕГОРІЇ ОБМЕЖЕНЬ ПРАВ УЧАСНИКІВ СІМЕЙНИХ ПРАВОВІДНОСИН

УДК 347.61/.64

Постановка проблеми. Суттєві зміни, що останнім часом відбулися в чинному цивільному та сімейному законодавстві, зумовили виникнення нових підходів до правового регулювання обмеження прав учасників сімейних правовідносин. Тому існує потреба в переосмисленні вже існуючих підходів до правової категорії «обмеження прав» з точки зору сімейного права. Сучасне суспільство стає все більш складним. Воно залучує громадян мережею заборон і обов'язків, так чи інакше обмежуючи реалізацію цивільних прав у повному обсязі. Ці обмеження зумовлені необхідністю забезпечення життєво-важливих інтересів окремо взятої особистості та суспільства в цілому. Оскільки ще в минулому столітті однією з пріоритетних цілей держави було впровадження диктатури до панівного у суспільстві класу, який не був обмежений ніякими законами та спирався безпосередньо на примус, то за сучасних умов примус і насильство по відношенню до учасників сімейних правовідносин є протизаконним, неприпустимим у правовій, демократичній державі та суворо карається.

Огляд останніх досліджень і публікацій. Вагомий внесок у розроблення доктрини «правової категорії обмежень» зробили Є. О. Мічурін, В. В. Луць, Р. Б. Шишка, О. А. Підпригора, Я. М. Шевченко, О. О. Михайленко, В. П. Камишанський, А. В. Малько, Є. В. Єгорова, С. Г. Страхова, А. Н. Лужина, Т. А. Мечетіна, Є. О. Суханова та інші. Предметом наукових досліджень вчених стали такі питання як поняття, види, правовий механізм обмежень прав фізичних (юридичних) осіб у цивільному праві. Однак дослідження питання про обмеження прав суб'єктів (учасників сімейних правовідносин) у сімейному праві майже не проводилися.

Мета статті – знайти співвідношення в доктрині приватного права, філософії права, теорії права щодо обмежень прав, виявити характерні ознаки, які притаманні галузі сімейного права.

Завданням є визначити порядок встановлення обмежень прав учасників сімейних правовідносин, розробити правовий механізм порядку встановлення обмежень прав, розмежувати поняття «межі», «обмеження», «заборони» для правильного правозастосування. На підставі вже існуючих підходів до правової категорії обмежень прав сформулювати авторське визначення поняття обмеження з точки зору сімейного права України.

Основний матеріал. Для того, щоб зрозуміти сутність правової категорії обмежень прав учасників сімейних правовідносин необхідним є з'ясування доктринальних підходів, що існують у науці з цього питання. Таке дослідження дозволить наблизитися до розуміння керівних ідей щодо обмежень особистих немайнових і майнових прав учасників сімейних правовідносин, з'ясувати уявлення про обмеження у правовій науці в різноманітті наукових поглядів на них, визначити вихідні моменти для розвитку ідеї обмежень особистих немайнових і майнових прав учасників правовідносин у галузі сімейного права [1, с. 9] та розмежувати їх з подібними чи близькими за змістом і спрямуванням інститутами сімейного права.

Науковий підхід до правової категорії обмежень прав осіб (учасників) наразі об'єднує керівні ідеї, що започатковані в доктрині різних галузей права. Такі підходи мають змістовно досліджуватися й аналізуватися з метою відтворення основних засад, вчень, поглядів, які будуть використовуватися для фундаментального дослідження обмежень особистих немайнових і майнових прав учасників сімейних правовідносин.

Наразі в правовій доктрині наявна велика кількість наукових праць, що створюють уявлення про правову категорію «обмеження» в праві взагалі.

Обмеження прав осіб (учасників сімейних правовідносин) – один із найважливіших інститутів. Так, інститут обмеження прав характерний не лише цивілістичній науці. Дослідження в цьому напрямі здійснювалися середньовічними юристами, філософами, не припинялися вони в дореволюційні часи. Зазначений інститут широко використовується у філософії права, теорії держави та права, трудовому, господарському, підприємницькому, адміністративному, кримінальному, кримінально-процесуальному праві та в інших галузях.

Тому вважаємо за необхідне відстежити гносеологію категорії обмежень прав осіб (учасників) крізь призму вчень (доктрин) різних га-

лузей права зокрема та науки в цілому. Необхідно приділити увагу дослідженню філософсько-правового підходу до категорії обмежень прав осіб, теоретико-правового підходу до категорії обмежень прав осіб, приватно-правового підходу до правової категорії обмежень прав фізичних осіб (з урахуванням вчень стародавніх римських юристів і на підставі розроблених і досліджених доктрин), сформулювати власне (авторське) уявлення про правову природу правової категорії обмежень прав учасників сімейних правовідносин.

Таке різнобічне дослідження категорії обмежень слугуватиме правильному уявленню (розумінню) категорії обмежень особистих немайнових і майнових прав у сімейному праві України та позбавить нас від необгрунтованого правозастосування (застосування до осіб).

Важливу роль у формуванні інституту обмежень прав у науці відіграло й філософське вчення (щодо підходів до обмеження прав і розробки категоріального апарату обмежень у доктрині права). Не одне покоління відомих філософів присвятило свої праці філософсько-правовому підходу до категорії обмежень. Низку філософських напрацювань у напрямі формування правової категорії обмежень було запозичено й використовується правотворцями сучасності.

Обмеження як філософське поняття, на думку Б. Спінози, являє собою «кордон, межу, рубіж утримання у відомих кордонах, правило, обмежуюче будь-які правила дії, утиск певними умовами, лімітування сфери діяльності, звуження можливостей, те, що утискає, ставлячи будь-кого, що-небудь у будь-які рамки і т. ін.» [2, с. 568]. З авторського визначення філософа випливає, що обмеження прав це і є, по суті, тими межами, у рамках яких учасник сімейних правовідносин має здійснювати свої права, тобто автор визначає однорідність цих понять.

Філософ Даль також тлумачить обмеження як межу, рубіж, обтяжування, утиснення, звуження можливостей, правило, що обмежує будь-які дії права [3, с. 244]. Водночас право, що не містить обмежень, буде позбавлене функціонування взагалі. Право дозволяє суспільствам належно співіснувати між собою та закономірно організовує свободу осіб і утримує її в межах права [4, с. 23]. Тому концептуально означені підходи до правової категорії обмежень прав з точки зору філософії права дали змогу виявити неоднакові аспекти їх розуміння категорії обмеження філософами. Багаточисельність цих підходів дозволила дійти висновку, що філософський підхід не розмежовує за змістом поняття межі, обмеження, рамки, кордони (границі), заборони. Більшість вчених-філософів ототожнюють ці поняття.

Теоретико-правовий підхід до правової категорії обмежень прав дозволив проаналізувати правові обмеження в різних галузях права. Ряд узагальнень дозволив А. В. Малько сформулювати поняття правового обмеження в широкому розумінні: «Правове обмеження – є правове утримання, протизаконне діяння, що створює умови для задоволення інтересів контрsubj'єктів та суспільних інтересів в охороні та захисті; це встановлено в праві межі (границі), в межах яких суб'єкти мають діяти; це виключення певних можливостей в діяльності осіб» [5, с. 59]. Таке визначення хоча і вносить певну ясність стосовно змісту правового обмеження, з яким варто погодитися (що це межа суб'єктивного права), проте обмеження мають забезпечувати права та законні інтереси і суспільства і окремо взятого учасника правовідносин.

Обмежуючи певні суб'єктивні права, безумовно, слід розуміти насамперед головну мету цих явищ – забезпечення балансу інтересів уповноваженої особи та протидіючих їй суб'єктів. Однак, як нам здається, ці інтереси мають бути закріплені в суб'єктивних правах конкретного суб'єкта права (учасника сімейних правовідносин). Професор Л. І. Петражицький достатньо категорично зазначив: «Сучасне наразі базування теорії права на понятті чи уявленні про «інтереси» не лише надає цинічного та низького напрями правознавству, однак і тягне за собою велику кількість помилок. Слід завжди пам'ятати, що право і мораль регулює не «інтереси», а «поведінку» [6, с. 335]. Тому обмеження, що застосовуються сімейним законодавством, мають спрямовуватися на правомірні дії (поведінку) учасників сімейних правовідносин.

Отже, теоретико-правовий підхід до правової категорії обмежень прав у контексті сімейного права дав змогу визначити загальні риси обмежень у теорії права, а саме те, що обмеження встановлюються виключно державою, виходячи з об'єкта й предмета правового регулювання. Проте уявлення про обмеження в праві, сформульоване саме в теорії права, у цілому є універсальним і стосується так чи інакше всіх галузей права.

Представником приватно-правового підходу до правової категорії обмежень прав є В. П. Камишанський [7, с. 46]. Автор присвятив свою роботу проблематиці обмежень в інституті права власності, у результаті чого дійшов висновку, що обмеження є тим інструментом, який в сучасному суспільстві здатний визначити межі права власності. Така позиція автора схвалена багатьма сучасними науковцями та знайшла своє відображення і в українській доктрині. Так, Е. О. Мічурін на монографічному рівні досліджував загально-теоретичні підходи щодо здійснення й обмеження майнових прав [8, с. 69] та дійшов висновків, що обмеження,

у свою чергу, є характерними для встановлення окремих прав обмеженої кількості фізичних осіб відповідно до особливостей, умов і порядку їх здійснення. Так, з урахуванням дії обмежених майнових прав фізичних осіб, що являють собою засновану на правових приписах систему правових засобів (наказів, дозволів, заборон), установлених в нормах актів цивільного законодавства, та окремих індивідуальних постанов, виражених через акти встановлення права, спрямовані на ускладнення здійснення суб'єктивних прав осіб з урахуванням прав інших уповноважених осіб і суспільних інтересів [8, с. 170]. Отже, обмеження здатні впливати на поведінку учасників правовідносин і визначати її межі.

А. Н. Лужина [9, с. 37] досліджувала обмеження й обтяження права на нерухоме майно як самостійні правові категорії, їх значення та види обмежень. Виходячи з чинного цивільного законодавства, автор встановив, що обтяження й обмеження є самостійними категоріями цивільного права, кожна з яких володіє специфічним предметом регулювання і спеціальними нормами, що визначають правову основу цих явищ.

О. О. Михайленко [10, с. 7] на доктринальному рівні дослідила проблему речово-правових обмежень права приватної власності за Стародавнім римським і сучасним цивільним правом України. У результаті чого було сформульовано поняття обмеження права приватної власності як правового механізму, що ускладнює здійснення окремих власницьких правомочностей або спричиняє тимчасову неможливість їх реалізації.

Отже, дослідження доктринальних підходів до правової категорії обмежень прав із точки зору приватного (цивільного) права є досить корисним, оскільки таке дослідження дозволяє визначити ряд аспектів обмежень прав учасників. Разом з тим варто зазначити: якщо обмеженням майнових прав (цивільних, житлових, господарських та ін.) учасників правовідносин приділялася увага, то обмеження особистих немайнових прав залишаються недостатньо розробленими в доктрині права. До того ж, варто зазначити, що при встановленні обмежень прав учасників держава має виходити з принципу законності, обґрунтованості, розумності.

Обмеження в сімейному праві України являють собою заборони, обов'язки, а також деякі дозволи, що застосовуються до учасників сімейних правовідносин.

Обмеження прав учасників поділяються на майнові обмеження прав та особисті немайнові обмеження прав. Виходячи з вищезазначеного поділу, і має здійснюватися систематизація обмежень прав учасників сімейних правовідносин.

Майнові обмеження прав учасників сімейних правовідносин найчастіше виникають у разі аліментних зобов'язань. Наприклад, чоловік

і дружина повинні матеріально підтримувати одне одного. Право на утримання (аліменти) має той із подружжя, який є непрацездатним та потребує матеріальної допомоги, за умови, що другий із подружжя може надавати таку матеріальну допомогу. Виняток із загального правила стосується лише тих осіб, які стали непрацездатними у зв'язку з вчиненням неправомірних (злочинних) дій (ст. 75 СК України). Існує зобов'язання утримувати повнолітню дочку, сина, які потребують матеріальної допомоги або продовжують навчання (і у зв'язку з цим потребують матеріальної допомоги) за умови, якщо вони таку допомогу можуть надати (ст. 198–199 СК України).

Разом з тим обов'язок по утриманню (сплаті аліментних платежів) виникає у кровних родичів другого, третього ступеня спорідненості: баба, дід зобов'язані утримувати своїх малолітніх (неповнолітніх) онуків за умови, що здатні надавати їм таку матеріальну допомогу (ст. 265 СК України).

Фактичні вихователі (вітчим, мачуха) та їх вихованці (падчерка, пасинок) також мають майнові зобов'язання у відношенні один до одного та в разі потреби мають сплачувати аліменти на користь одне одного, якщо платник має можливість сплачувати грошові кошти (ст. 269, 270, 271 СК України).

Деякі вчені ототожнюють категорію «обмеження» і категорію «обов'язок». Як справедливо зазначає Є. О. Мічурін, обов'язок може відображати дію окремих обмежень, зумовити існування окремих майнових прав фізичних осіб, яке проявляється в покладанні на особу, стосовно якої діє обмеження, обов'язку вчиняти певну дію, передбачену законом [8, с. 108]. Вищезазначений аналіз положень чинного сімейного законодавства України (зокрема інституту аліментних зобов'язань) і сучасні доктринальні підходи дають підстави стверджувати, що існує низка обмежень майнових прав учасників сімейних правовідносин, що виражаються через обов'язки сплати аліментних платежів на користь іншої особи.

Поряд з обмеженнями, які були проаналізовані в інституті аліментних зобов'язань, варто виявити і зазначити обмеження особистих немайнових прав, що містяться в правовому інституті шлюбу (сім'ї), інституті батьківства та материнства, інституті права спільної сумісної власності.

Так, з досягненням шлюбного віку особа має право на сім'ю. Разом з тим, у випадках та порядку, встановленому законом, особа може бути примусово ізольована від сім'ї (ч. 3 ст. 4 СК України). Тобто, особа може бути обмежена у праві спільного проживання, господарювання з сім'єю, у випадку вчинення протиправного (караного) діяння стосовно члена

(членів) своєї сім'ї чи іншої особи. СК України встановлює обмеження (у вигляді заборони) щодо невизнання релігійного шлюбу (укладеного шляхом релігійного обряду), одностатевого шлюбу (визначаючи, що шлюбом є союз чоловіка та жінки, зареєстрований ОДРАЦС) – ст. 21 СК України. Обмеження (заборона) укладати наступний шлюб, перш ніж не було припинено попередній (ст. 25 СК України). Установлено обмеження прав осіб, які є кровними родичами (членами сім'ї) між собою, на укладення шлюбу. Так, не можуть перебувати в зареєстрованому шлюбі між собою родичі прямої, бокової лінії споріднення, усиновлювач і усиновлена ним дитина (ст. 26 СК України) або особи, що за станом фізичного, психічного здоров'я визнані судом недієздатними (ч. 3 ст. 39 СК України). Існує обмеження (заборона) укладення шлюбу через представника, оскільки присутність обох наречених є обов'язковою (ст. 34 СК України). Також діє обмеження (заборона) щодо складання більше двох прізвищ нареченого й нареченої, якщо інше не випливає зі звичаю національної меншини, до якої належать наречений і наречена (ст. 35 СК України).

Дослідивши й встановивши обмеження, що мають місце у правових інститутах сімейного права, варто зазначити, що в сімейному праві обмеження встановлюються виключно актами чинного законодавства (Конституцією України, СК України й іншими законами). Обмеження прав учасників сімейних правовідносин встановлюються у вигляді заборон, обов'язків, що покладаються на особу й можуть існувати у вигляді правообмежувальних (правозастосовних) санкцій. Проаналізувавши обмеження прав за сімейним законодавством України, варто зазначити, що обмеження прав більшою мірою застосовуються до немайнових прав учасників сімейних правовідносин, тобто, як в цивільному законодавстві правила обмеження застосовуються щодо майнових прав фізичних осіб. Тому правова природа обмежень прав учасників сімейних правовідносин має низку особливостей і відмінностей.

Висновки. Здійснення особистих немайнових і майнових прав учасників сімейних правовідносин неможливе без установлення обмежень. У протилежному випадку право перетворюється на свавілля і вседозволеність, що не мають місця в правовій демократичній державі.

Концептуально означені підходи до правової категорії обмежень прав із точки зору філософії права, теорії права тощо дали змогу виявити неоднакові аспекти розуміння науковцями. Багаточисельність цих підходів дозволила дійти висновку, що на сьогодні в доктрині права відсутнє розмежування поняття межі, обмеження, заборони. Більшість дослідників ототожнюють ці поняття, ставлячи при цьому знак рівняння між ними

та не враховуючи різне за своєю правовою природою значення вказаних понять.

Отже, обмеження прав учасників сімейних правовідносин встановлюються виключно державою та знаходять своє відображення в актах сімейного законодавства. У сімейному праві України під обмеженням прав необхідно розуміти встановлені державою заборони, обов'язки, а також деякі дозволи, що застосовуються до учасників сімейних правовідносин.

1. Michurin Ye. O. *The limitations of the property rights of natural persons (general provisions)* / Ye. O. Michurin. – Monography. – Kh.: Yursvit, 2007. – 220 p.
2. Spinoza B. *Selected works. V.2* / B. Spinoza. – M., 1957. – P. 568.
3. Dal V. *The glossary of the Great Russian language: V.2: I-O*. – 1989. – P. 244.
4. Iskakov V.B. *The materials of “The round work table”: The principles, the limits, the grounds of the limitations of the rights and liberties according to the Russian legislation and the international law // The state and the law*. – 1998. – №7. – P. 23.
5. Malko A.V. *Incentives and limitations in the law. Theoretical and informational aspect*. Saratov. Publishing house SGU, 1994. – p.59, 63.
6. Petrazhitskiy L.I. *The theory of the law and the state in connection with the study of morality. Edition 2, corrected and augmented. Volume 2* – SPb., 1910. – 335 p.
7. Kamyshanskiy V. P. *The right of property for the landed estate: the issues of limitations*. – 3 papers. APP “Dzhangar”, 1999. – P. 46.
8. Michurin Ye. A. *The execution and the limitation of the property rights: Monography*. – M.: Publishing House «Jurist», 2011. – 340 p.
9. Luzhina A.N. *The limitation and the encumbrance of the rights on the real estate in Russia and France. Dissertation for the scientific degree of Candidate of Law Sciences. 12.00.03. Moscow, 2006*. – с. 37.
10. Michaylemko O.O. *Proprietary legal limitations of the right for private property according to the Ancient Rome and current civil law of Ukraine. Dissertation for the scientific degree of Candidate of Law Sciences. 12.00.03. Zaporizhzhia, 2003*.

Кожевникова В. О. Доктринальні підходи до правової категорії обмежень прав учасників сімейних правовідносин.

У статті досліджено проблематику розвитку й формування правової категорії обмежень прав учасників сімейних правовідносин через призму вчень деяких галузей права зокрема та науки в цілому. На основі філософсько-правових, теоретико-правових, приватноправових підходів до правової категорії

обмежень прав визначено поняття й ознаки категорії обмежень прав учасників сімейних правовідносин.

Ключові слова: обмеження прав, доктринальний підхід, правова категорія, заборона, обов'язок, дозвіл, межа.

Кожевникова В. А. Доктринальные подходы к правовой категории ограниченной прав участников семейных правоотношений.

В статье исследована проблематика развития и формирования правовой категории ограниченной прав участников семейных правоотношений через призму учений (доктрин) некоторых отраслей права вообще и науки в целом. На основе философско-правовых, теоретико-правовых, частноправовых подходов к правовой категории ограниченной прав определено понятие и особенности категории ограниченной прав участников семейных правоотношений.

Ключевые слова. Ограничение прав, доктринальный подход, правовая категория, запрет, обязанность, разрешение, грань.

Kozhevnikova V.O. Doctrinal approaches to the legal category of the limitation of rights of the participants of family legal relationship.

The article is devoted to the subject matter of the development, generation of the legal category of limitations of the rights of participants of family legal relationship beyond measure of studies (doctrines) of some branches of the law particularly and the science in whole. Therefore, it is necessary to follow up (development, generation) gnosiology of the category of limitations of the rights of persons (participants), beyond measure of studies (doctrines) of different branches of the law of studies (doctrines) of some branches of the law particularly and the science in whole. The attention is paid to the research of: the philosophical legal approach to the category of limitations of the rights of persons; the theoretical legal approach to the category of limitations of the rights of persons; the private-law approach to the legal category of limitations of the rights of natural persons (subject to the studies of the ancient Roman lawyers (civilians)). On the ground of worked out and studied doctrines author gives his own idea of the legal nature of the legal category of limitations of the rights of participants of the family legal relationship. With that the author defines the order of the determination of limitations of the rights of the participants of family legal relationship and under the already existing approaches to the legal category of limitations of the rights composes author's definition of the concept of limitation of the rights of participants in terms of the family law of Ukraine.

Key words: limitations of the rights, doctrinal approach, legal category, prohibition, permission, limit.